

Idet landet forsvinder

Variationer over hjem, flugt og den tyske rigsgrænse i Jenny Erpenbecks Hjemfølgelse (2008)

I. Erpenbeck og Tyskland

Spørgsmål om, hvad en grænse er og gør, gentages igen og igen med variationer og vendinger i Jenny Erpenbecks forfatterskab. Grænsen – mellem lande, indre og ydre, sprog og tavshed – er et af de centrale motiver i forfatterskabet og medvirker til at strukturere bøgerne. Allertydeligst er det måske i *Heimsuchung* (2008) [da. *Hjemfølgelse*, 2012]: I denne tilsyneladende grænseløse roman, hvor handlingen foregår i ét og samme landområde gennem ca. hundrede år, optegner Erpenbeck Tysklands historie i det 20. århundrede ved at følge de mange forskellige mennesker, der passerer gennem et sommerhus, mens samfundet, politikken og det tyske riges grænser løbende ændrer sig – hvilket også har konkret indvirkning på romanens form, idet hvert nyt kapitel markerer både en realpolitisk grænseændring og et nyt personperspektiv.

Erpenbeck viser, hvordan rigsgrænsen hele tiden ændres, gennem elleve personer med det tilfælles, at de alle på et eller andet tidspunkt bor i eller ved sommerhuset, og derved åbner hun for en gentænkning af, hvad det vil sige at være “tysk”, og hvad begreber som “nation”, “flugt” og “hjem” – som må knyttes til begrebet *Heimat* – indebærer. Det skaber grundlag for en historiefilosofisk kritik både af forestillingen om historisk fremskridt og ideen om “nationen” som menneskets vigtigste identitetskategori.¹ Med perspektiver fra blandt andre filosofferne Giorgio Agamben og Seyla Benhabib vil jeg vise, at det i Erpenbecks roman er *flygtningen* snarere end nationen, der udgør centrum i fortællingen om landets historie i det 20. århundrede og følgelig bliver udgangspunkt for en omstilling af den tyske identitet. Gennem nærlæsninger af fem centrale kapitler af bogen synliggør jeg, hvordan Erpenbecks tænkning af forholdet mellem *Heimat*, grænser og flugt åbner mulighed for en destabilisering og undergravning af ideen om en fasttømret national identitet. Denne genforhandling henimod, hvad man kunne kalde en historiefortælling nedefra – fra den statsløse flygtnings vinkel – er romanens centrale anliggende.

I forskningslitteraturen inden for det tværfaglige litteraturfelt *border theory* er der gennemgående (og ikke særlig overraskende) en tendens til at lægge vægt på

narrativer om bevægelser fra ét sted til et andet, altså fortællinger, hvor individer krydser grænser. Det er fint opsummeret i Andrew Hammonds artikel “Lines of Conflict” (2018), en grundig og bred analyse af grænsemotivet i europæisk efterkrigslitteratur. Hvad der imidlertid mangler, er perspektiverne på den modsatte grænsekrydsning, hvor det ikke kun er individet, der krydser grænser, men *grænserne selv* der forflyttes, ændres, opløses og stabiliseres hen over hovedet på den enkelte, sådan som det er tilfældet i Erpenbecks roman. Det følgende er et forsøg på at dreje perspektivet og lade grænseændringerne være det centrale i læsningen.

Efter en drøftelse af Heimat-begrebet i receptionen af *Hjemsøgelse* trækker jeg veksler på Agambens videreførelse af Hannah Arendts tanker om flygtningen kombineret med især Johan Schimanskis forskning i grænsen som litterært fænomen for at skabe en ramme for en nærlæsning af Erpenbecks roman. Grænsen som motiv analyseres som en villet afgrænsning og arbitrær magtkonstruktion – to perspektiver, som følger hinanden, men tilhører forskellige aktører i romanen, og som – hvis de læses sammen – billedlig talt “åbner grænsen” mod en uafklaret tærskelposition, hvor forestillingen om klare, identitetsmæssige afgrænsninger går i opløsning. De fysiske og politiske grænser i romanen er nemlig perforeret af både genstande og erindringer, der understreger det “stabile” hjems midlertidighed; forestillingen om en statisk “tysk” identitet eller et statisk landområde (“Tyskland”) må vige for en flygtig, dynamisk forståelse af det tyske som noget under forandring.

II. *Heimsuchung* og Heimat-motivet

Trods grænsemotivets fremtrædende plads i romanen har det ikke været genstand for særlig stor opmærksomhed i forskningen. Ser man på receptionen, er det navnlig Heimat-motivet, der går igen i læsningerne. Begrebet har en lang og kompliceret virkningshistorie i tysk tænkning, som sættes i spil af den turbulente historiske ændring i Tysklands geografi og nationale forståelse. Frederike Eigler opsummerer “Heimat” som et begreb, der “bærer på en stor mængde kulturelle og ideologiske konnotationer, som kombinerer forestillinger om tilhørighed og identitet med affektive bånd til et specifikt sted eller område” (s. 27), hvilket jeg betragter som en præcis første afgrænsning. Efter Anden Verdenskrig er den direkte tilknytning til et “oprindeligt” landområde imidlertid blevet suspekt i Tyskland pga. tankens forbindelse til nazismen og Blut und Boden-ideologien. Begrebet er ikke af den grund blevet kasseret, men brugen af det er blevet mere kompliceret, med et utal af tolkningsmuligheder. Kathrin Schuchmann påpeger derfor, at selvom det ikke nødvendigvis kan lade sig gøre at samle Heimat i en enkelt definition, “forekommer ‘treklangen af rum, tid og identitet’ ikke desto mindre på mange måder konturgivende. Heimat fremstår som et identitetsskabende forhold mellem menneske og rum og beskriver en ‘tilhørigheds- og fortrolighedsfølelse over for et afgrænset territorium’” (s. 55). I forlængelse af motivet har flere, blandt dem Axel Goodbody (2016) og Katherine Stone (2018), læst *Hjemsøgelse* i henholdsvis økokritisk og nyfeministisk perspektiv, men fælles for disse er, at diskussionen om, hvad Heimat indebærer, også drejer sig om den tyske identitets bestanddele. Begrebet vil da også stå centralt i det følgende.

Hjemsøgelse omhandler en grund ved Scharmützelsee sydøst for Berlin. Efter en prolog, som beskriver landområdets tilblivelse, følger elleve kapitler, hvor de forskellige beboere præsenteres, alle i tredjeperson: “Storbonden og hans fire døtre”, “Arkitekten”, “Klædefabrikanten”, “Arkitektens kone”, “Pigen”, “Den russiske soldat”, “Forfatterinden”, “Besøget”, “Fremlejerne”, “Barndomsvennen” og “Den uretmæssige ejer”. Mellem hvert af disse kapitler er der korte intermezzi, hvor “Gartneren”, der forbliver på grunden, uanset hvem der på et givet tidspunkt ejer huset, fortsætter med at passe det arbejde, han bliver sat til.

Som Anke S. Biendarra bemærker, følger kapitlerne “et strukturprincip, hvor stasis og (i høj grad ufrivillig) mobilitet er modstillet med hinanden” (s. 134). Efter at Storbonden har delt sin ejendom op og solgt den i tre stykker – hvilket markerer den første indre grænsedragning som et forvarsel om alle de kommende (Chronister, 156) – får Arkitekten i 1930’erne bygget et sommerhus på sin del af grunden. Efter krigen er han imidlertid nødt til at flygte, og derefter skifter ejerskabsforholdene, idet realpolitikken ændrer magtbalancen i Europa med det resultat, at den tyske rigsgrænse flyttes.

Med andre ord er der en tydelig konflikt mellem tid og rum i romanen – mellem rummets (tilsyneladende) permanens og individets erfaring af tid, som uundgåeligt indvirker på dets tilstedeværelse i rummet, men som også er afgørende for *erindringen*, det eneste tids-rum, hvor Heimat kan gå i opfyldelse. Som Erpenbeck påpeger i et interview, er Heimat nemlig noget, der først opstår i hukommelsen, når det er gået tabt for altid (Schuchmann, 53). Gennem diskrepansen mellem tid og sted viser Erpenbeck, hvordan forflytningen af den nationale grænse skaber opbrud i forestillingen om såvel et enhedsligt Heimat (et individs eller folks rodfæstede tilhørighed til et specifikt sted) som en fast, stabil national identitet. Som Schuchmann bemærker, er det nærmere sådan, at romanen “ikke præsenterer hjem og Heimat som stabile koncepter, men snarere blotlægger decentrerings og de biografiske diskontinuiteter” (s. 56). Frem for at betone kontinuiteten er romanhandlingen styret af erfaringen af de brud, der afspejles såvel i den tyske historie som i romanens form, hvor en ydre kronologi (rækkefølgen af beboere) brydes op af de enkelte kapitlers stadige narrative brud, brugen af flere tidsplaner, gentagelser og den kontinuerlige udskiftning af personer.

III. Grænsen som institution og metonymi

Selvom den tyske rigsgrænse udgør et (historisk) strukturerende princip i *Hjemsøgelse*, nævnes den så godt som ikke i romanteksten. Snarere kommer den til udtryk på flere niveauer: Både gennem de konkrete perspektiv- og personskift, hvor hver enkelt person fører et væld af kulturelle og historiske ændringer med sig, og gennem personfigurerne refleksioner, som alle forsøger at indkredse deres tilknytning til området.

Men først: Hvad er en grænse? Et ofte citeret udgangspunkt i forskningslitteraturen er Georg Simmels formulering (her citeret fra Svend Erik Larsen): “The boundary is not a spatial fact with sociological effects, but a sociological fact with a spatial form” (s. 101). Simmel stadfæster et grundprincip i grænsetænkningen omkring år 1900: At grænsen ikke er noget naturgivet eller umiddelbart spatielt verificerbart (bortset fra netop naturgivne grænser som en flod eller en klippevæg), men

en menneskelig konstruktion. Som Larsen bemærker, består grænser af en række forskellige momenter, der medvirker til at skabe mening, idet de afgrænser *noget* fra *noget andet* – sådan som for eksempel en landegrænse gør. Men netop landegrænser kan også være tvetydige. “A border that is not sensed by someone or something is not a border”, skriver Stephen Wolfe og Mireille Rosello (s. 5); der må for det første herske enighed om en grænses gyldighed, og derudover må den manifestere sig fysisk for at give mening *som* grænse. At den kan brydes op, opløses eller udviskes, komplicerer grænsen som fænomen: “Every border is non-natural, contingent and arbitrary”, som Wolfgang Müller-Funk hævder (s. 81). Med andre ord kan grænsen forstås som et *politisk* fænomen, formet og reguleret af en magtinstans – for eksempel en nationalstat, “Tyskland”.

Men hvad sker der, hvis man krydser en grænse? Som Johan Schimanski, en central stemme i *border poetics*-feltet, har påpeget i flere sammenhænge, sættes grænsen i spil, når man forsøger at krydse den:

“ Borders are places of crossing and waiting, and border-crossers constantly contribute to the redefinition of the border. Borders are thus often ambivalent and Janus-faced, caught between the law and that which transgresses the law, between fixity and change, between line and zone. (Schimanski & Wolfe 2017, 149)

Hvis vi tager udgangspunkt i, at en grænse er et fænomen, der adskiller *noget* fra *noget andet*, enten på et fysisk eller et abstrakt plan, og på den måde medvirker til at skabe stabilitet eller konsistens, må det følge, at hvis man krydser, ændrer eller opbryder den samme grænse, vil det føre til opløsning, forandring eller sammenfiltrering, idet *noget* og *noget andet* nu ikke længere er adskilt. Schimanski skriver i artiklen “Crossing and Reading” (2006):

“ If the border is viewed primarily as a barrier, its status as a border will be seen as threatened by any ambivalence or dissemination. That is to say that its ontological status – does it exist, or does it not exist? – will be threatened, creating a hesitation in its interpretation. (s. 46)

Idet en grænse krydses, vil dens soliditet blive relativiseret af bevægelsen. I *Hjemsøgelse* er rigsgrensen en sådan spærring, som for hvert kapitel skaber nye præmisser for, hvilke politiske regler der gælder i landområdet, idet den krydser de mennesker, der bor i området. Når den tyske stat går fra demokrati til nazistisk diktatur og videre fra diktatur til kommunistisk partistat, får det reelle, praktiske konsekvenser for de mennesker, der bebor sommerhuset: Nogle drives på flugt, nogle bliver dræbt, nogle konsoliderer deres magt – indtil det hele igen forandres ved næste grænseændring.

I artiklen “Ariadnes Faden” (2014) argumenterer Georg Mein for, at der i kernen af Erpenbecks forfatterskab foregår en konstant dialektisk bevægelse mellem individ og institution, sidstnævnte forstået som alt fra familieband og ægteskab til statsvæsen. Erpenbecks litterære værker er, skriver han, udforskninger af denne dialektik: “Institutioner fungerer [...] som et slør eller en skærm, der lægger sig over den nøgne virkelighed. En skærm, der på én gang er spejl og billede” (s. 72). Institu-

tionen, forstået som en metonymi for staten eller for grænsen, tilbyder et selvfortolkningsapparat til det enkelte individ, som forstår sig selv i lyset af institutionen. Som Mein bemærker, drejer meget af Erpenbecks prosa sig om “den komplekse koreografi mellem subjekt og institution” (s. 72). Dette handler også om det litterære arbejde som sådan: om det at skrive som en form for erindringsarbejde eller – med Erpenbecks kollega W.G. Sebalds formulering – som *restitution* (s. 233). Læst som en genopretning af noget, der har været forkert – og etikken er aldrig ret langt væk i Erpenbecks romaner – bliver udforskningen af individet i institutionen og relativiseringen af den tyske identitet et aktivt, politisk betonet erindringsarbejde; set fra Erpenbecks biografiske ståsted, som et menneske, hvis virkelighedsgrundlag blev “museumsmodent” (2018, 411), da Berlinmuren faldt i 1989, er grænsen mellem Tyskland og Tyskland historisk set ikke permanent, men noget vilkårligt, der først og fremmest er styret af magtpolitik – og dermed uegnet som grundlag for en genuin, moderne forståelse af, hvad “det tyske” indebærer, medmindre den er i bevægelse. Mein er inde på det samme, når han skriver:

“ Erpenbecks prosa kan læses [...] som en vedvarende selvbekræftelse af, at det netop er litteraturens opgave stadig at sætte spørgsmålstegn ved erindringens formodede stabilitet og derigennem også at holde koreografien mellem subjekt og institution levende. (s. 78)

Når dansen mellem subjekt og institution går i stå, følger de fastlåste sandheder: En tysker er sådan og ikke sådan og væsensforskellig fra en jøde. Det er en tankegang, som – hvis den drives ud i sine negative ekstremer – ender med at legitimere forskelsbehandling, racisme og drab. Erpenbecks roman kan, som jeg vil vise i det følgende, læses som en kontrasterende refleksion over denne dans, en refleksion, der gennem sin form, sine perspektivskift og de historiske grænseændringer kontinuerligt undergraver stilstanden.

IV. Arkitekten og Tøjfabrikanten

I *Hjemsøgelse* er der et skel mellem måderne, hvorpå de forskellige personfigurer reflekterer over grænserne. Skellet går hovedsagelig mellem dem, der forsøger at forme omgivelserne for på den måde at afmærke grænsedragningerne mod omverdenen, og dem, hvis liv er præget af *grænseopløsning*, og som ikke kan andet end at tage opløsningen til sig som et livsvilkår.

Efter Storbondens udstykning af landområdet – en handling, der markerer overgangen til en markedsorienteret, pekuniær økonomi – bruger Arkitekten meget tid på at konstruere både sommerhuset og den omkringliggende have. “At planlægge et hjem, det er hans arbejde. Fire vægge omkring et stykke luft, med en stenblokke rive et stykke luft ud af alt, hvad der vokser og gror, og holde det fast. En hjemstav. [*Heimat.*] Et hus er som en tredje hud, uden på kroppen og tøj” (s. 34), tænker han og opridser, hvad huset i praksis indebærer: en forlængelse af menneskekroppen, noget organisk sammenbundet, der afgrænser subjektet mod omverdenen. Til at begynde med er det et forholdsvis sympatisk udgangspunkt, om end det kort efter fremgår, at Arkitekten er alt andet end en pastoral romantiker,

men har været tilknyttet Albert Speers Germania-gruppe, de arkitekter, der skulle konstruere det Tredje Riges Tyskland – deres Heimat.

Kapitlet har flere temporale niveauer: Nutiden udspilles i DDR, hvor Arkitekten ser sig nødsaget til at flygte fra Øst til Vest; “om to timer vil han sidde i en S-bahn på vej til Vest-Berlin og stadig have sort jord under neglene” (s. 31), skriver Erpenbeck; frasen gentages med små variationer som en stadig påmindelse om den kommende grænsekrydsning, som skyldes et ulovligt køb af skruer fra Vesttyskland, til brug i Øst. Men han har allerede flere gange i sit tidligere liv krydset tilsvarende grænser, både konkrete og abstrakte. Arkitekten er en ottendedel jødisk, hvilket han havde måttet fornægte for at få plads i Rigskulturkammeret i 1930'erne:

“ Hans første ansøgning om optagelse i Rigskulturkammeret var blevet afslået, fordi han på ansøgningsskemaet havde svaret både “Ja og Nej” på spørgsmålet om den jødiske afstamning. [...] En venlig embedsmand, som han kendte fra skoletiden, gjorde ham opmærksom på, at oldeforældrenes race ikke var relevant for denne ansøgning, og han havde derefter fået lov at udfylde et nyt ansøgningsskema, hvor han havde svaret “Ja” på det ariske spørgsmål, havde vedlagt beviser på sin og sin kones afstamning helt tilbage til bedsteforældrenes generation – og var blevet optaget. (s. 38-39)

Idet Arkitekten krydser denne tærskel, er han fuldt ud klar over den afgrænsning, han foretager over for sin fortid, hvilket samtidig i sig selv er et bevis på, hvor vilkårligt det statslige lovapparat kan være, når det skal anvendes på og udøves mod levende mennesker. Idet han bliver optaget i Rigskulturkammeret, viser loven sig som vilkårlig og, i forlængelse af Schimanski, som en grænse, hvis ontologiske status – findes den, findes den ikke? – relativiseres og blotlægges som ren politik.

Ren politik er også rigsgrænsen, sådan som den har flyttet sig i løbet af Arkitektens liv. Han er veteran fra Første Verdenskrig og har siden oplevet både Weimarrepublikken og Det Tredje Rige såvel som sin egen nutids DDR og BRD – han har, med andre ord, op til flere gange krydset grænsen. Men det er hans erfaringer fra den første krig, der tydeligst bliver billede på grænsernes vilkårlighed, idet Erpenbeck skriver om, hvordan det luftskib, han fløj med, blev skudt ned over en belgisk landsby, hvor territoriet lige så vel kunne være fjendtligt som besat alt efter omstændighederne. Denne grundlæggende vilkårlighed kommer billedligt til udtryk i Arkitektens blik fra oven:

“ Oppe fra luftskibet så verden ud som grundplanen til et hus, men så højt oppefra kunne man ikke se, hvor fronten gik. Han og hans kammerater betragtede landsbyen, der havde reddet deres liv, som et tysk besat område, de belgiske bønder betragtede det som deres hjem [Heimat], og måske gik frontlinjen et sted lige mellem knurhårene på den sovende kat. (s. 35)

Måske går grænsen mellem kattens knurhår? Det er et komisk billede, men det er et billede, som i al sin komik viser grænsens vilkårlighed og absurditet på tydeligste vis, idet den – vel at mærke i en krigssituation – nærmest slet ikke eksisterer, da den aldrig er helt den samme, men noget, der flytter sig og under alle omstændigheder ligger i et fremmed land.

Det er på denne baggrund, man skal forstå Arkitektens tanker om sit virke som en form for grænsedragninger: som imperialistisk nazistisk ekspansionspolitik og samtidig som et bolværk mod den grundlæggende vilkårlighed, der ligger i sådanne grænsedragninger, nemlig den, at de som rumlige objekter, materielle eller immaterielle, under alle omstændigheder vil blive udsat for tidens gang og følgelig før eller siden forgå.

Kapitlet om Arkitekten er egnet til at illustrere, hvordan Erpenbeck i romanens komposition lader de forskellige landegrænser og de dertilhørende politiske systemer flette sammen i beboernes erindringer og refleksioner over, hvad det "hjemlige" indebærer. Sven Kramer berører dette i artiklen "Reconsidering 'Heimat'" (2013), hvor han skriver om brugen af forskellige tidsniveauer. Han hæfter sig ved, at Arkitekten er optaget af at "tæmme" naturen. Hans begreb om kunst og kultur er statisk, præget af netop afgrænsning og begrænsning. Men eftersom fortællingen er konstrueret over flere forskellige tidsniveauer, er Arkitektens begreb om sit eget virke allerede fortid og han selv allerede på flugt. Erpenbeck forbinder håbet om at bygge et hjem med tabet af samme, skriver Kramer (s. 203) og peger dermed på forfatterens tanke om, at hjemmet først opstår i det øjeblik, det mistes; at "Heimat" som sådan er noget kunstigt, et konstrueret, subjektivt minde snarere end et fysisk hjemsted. Kramer ser dette tab i forlængelse af Arkitektens egen vision, som per definition er dømt til at fejle:

“ The question arises [...] of whether the architect's concept of "Heimat" is necessarily doomed to fail, for it constructs "Heimat" on the grounds of oppressing and taming those forces that may threaten the dominance of the owner. It is precisely the untamable – here in the form of history – that deprives the architect of his 'Heimat'. (s. 203)

Det er historien, der indhenter Arkitekten, og måske navnlig, kan vi tilføje, dens vilkårlighed. For det er ikke hans nazifortid eller det faktum, at han på et tidspunkt køber de jødiske naboers grund til spotpris (og dermed sender dem i døden), der fælder ham, men et parti skruer, den ubetydelige fejl i systemet, der tvinger ham over grænsen.

Læser man det store sommerhus som en allegori over individets identitet og dermed også som en identitetsmæssig afgrænsning mod omverdenen, vil forestillingen om stabilitet løbende krakelere. Det kommer blandt andet til udtryk i det, at de foregående beboeres liv efterlader spor på grunden: Arkitekten og hans kone nedgraver sølvtøj og porcelæn, som andre senere graver op; den jødiske tøjfabrikants håndklæder hænger stadig i badehuset – og Arkitekten tørrer sig i dem; lugten af pebermynte og kamfer fra de tidligere beboere hænger ved i et hemmeligt skab. Sådanne spor er påmindelser fra fortiden om det, personfigurerne har i vente: oprud og flugt. Julia Schöll er inde på det samme, når hun i artiklen "Wörter und Dinge" skriver:

“ For hvor dybt mennesket end graver i jorden, finder det ikke noget rum, hvor det virkelig hører hjemme – "Hjemsøgelsen" [Heimsuchung] munder ud i ingenting. Ikke engang de udgravede nicher i husets vægge, udhulingen i form af indbyggede skabe, kan give beskyttelse til dem, de skal skjule [...]. (s. 44)

Ingen steder i romanen er denne udsathed tydeligere end i de to kapitler, der omhandler de jødiske naboer. I kapitlet "Klædefabrikanten" fortæller Erpenbeck om Ludwig, ældste søn i familien. Det begynder sådan:

“ Hermine og Arthur, hans forældre.

Ham selv, Ludwig, den førstefødte.

Hans søster Elisabeth, gift med Ernst.

Deres datter, Doris, hans niece.

Så er der Anna, hans kone.

Og nu til børnene: Elliot og lille Elisabeth, opkaldt efter hans søster. (s. 44)

Også her flettes flere tråde af tid sammen i en tætvet komposition, der kun gradvist afdækker, hvordan forholdene er i familien. Ludwigs forældre køber det ene jordstykke af Storbonden, hvor de bygger et badehus med adgang til søen. På kapitlets nutidsniveau befinder Ludwig, Anna og børnene sig i Cape Town, og der fortæles både om perioder ved Scharmützelsee og om forældrenes besøg i Sydafrika. Men inde i afsnittene dukker der uventede detaljer op, såsom at fortælleren pludselig begynder at anføre værdien af enkeltgenstande: "Til ære for svigerforældrene har Anna taget sin hvide spadersedragt på: 1 jakke og 1 nederdel (Peek & Cloppenburg), anskaffet til brug for udvandringen [*Auswanderung*] i begyndelsen af 1936, 43 mark og 70 pfennig" (s. 44-45). Ordet "Auswanderung" og det efterfølgende årstal fortæller mere end nok om det, der foregår; året før, i 1935, bliver Nürnberglovene indført i Tyskland, og det bliver nødvendigt for Ludwig og Anna at forlade landet. På den ene side kan opregningen af tingenes pengeværdi referere til behovet for sparsommelighed, men det kan på den anden side også vise, hvordan disse grænse-skift hele tiden bryder ind i selve Erpenbecks fortællestil: Om noget minder opregningen om det nationalsocialistiske regimes pedantisk-bureaukratiske håndtering af deportationen af jøderne, det konstante økonomiske regnskab, der blev ført over deres ejendele, deres potentielle værdi – og også over deres liv, som *fratages* værdi.

Kapitlet om Ludwigs niece Doris, "Pigen", er på alle måder romanens centrum, både emotionelt, litterært, etisk og strukturelt. Det mest interessante i vores sammenhæng er imidlertid de tanker, Erpenbeck giver pigen, som store dele af kapitlet sidder gemt i et skab i en tom lejlighed i Warszawa-ghettoen; alle de andre beboere er allerede sendt i døden, mens hun har holdt sig skjult, så længe hun kunne. Og som hun sidder der, knap nok i stand til at røre sig, og allerede ved, at hun snart vil dø, enten af sult eller for andres hånd, tænker hun tilbage på huset ved søen, hvor hun tilbragte et par somre:

“ Det eneste sted, der nok stadig ligner sig selv, og som pigen endda her indefra, indefra i sit mørke kammer, stadig vil kunne sige, hvordan det ser ud lige nu, er morbror Ludwigs grund. Måske er det derfor, hun bedre end alt andet kan huske de få weekender og de to somre, hun tilbragte der. På morbror Ludwigs grund kan hun stadig gå fra træ til træ og gemme sig bag buskene, hun kan se ud over søen og vide, at den stadig er der. Og så længe hun stadig kan huske noget fra denne verden, er hun ikke kommet til det fremmede sted endnu. (s. 81)

Så længe hun stadig kan huske noget fra denne verden, er hun ikke kommet til det fremmede sted endnu. Hvad betyder det? Doris i skabet er flygtning i den mest vidtgående betydning af begrebet, hun har *ingen* rettigheder; hendes slutpunkt er døden, og den kommer med kapitlets ende.² Tankerne om onkel Ludwigs hus ved søen er ikke knyttet til ejerskab eller retmæssig forbindelse, men en forgængelig, kærlig erindring – bogstavelig talt noget, som allerede fra begyndelsen har været tabt.

Med tanke på Georg Meins artikel er Doris indbegrebet af individet, der befinder sig i den dialektiske svingning mellem subjekt og institution, dvs. flygtningen, som er fordrevet og følgelig befinder sig i en liminal juridisk og eksistentiel position – ja, hun har egentlig allerede krydset den sidste tærskel, hvor hun ved, at hun skal dø. Doris er utilladelig inden for grænserne af det nazificerede Tyskland, hvad hun havde af rettigheder forsvandt i og med overgangen fra Weimarrepublikken til Det Tredje Rige; fra at være en legitim borger i Tyskland er hun blevet et uønsket fremmedelement.

I essayet “Vi flygtninge” (1943) skriver Hannah Arendt om flygtningenes usikre tilstand. Konteksten er den jødiske emigration fra Tyskland i 1930’erne og det igangværende Shoah, men beskrivelsen af eksilets dybt traumatiserende effekt har en klang af sandhed også i vores sammenhæng: “Vores identitet er blevet ændret så mange gange, at ingen kan finde ud af, hvem vi egentlig er” (s. 81). Sætningen udspringer af en lakonisk analyse af den jødiske flygtnings liminale position, fra Tyskland til Frankrig til USA, hvor hans eller hendes identitet kastes frem og tilbage mellem “jøde”, “tysker”, “franskmand”, “emigrant”, “immigrant”, “statsløs” osv., indtil begreberne tømmes for mening; mennesket er reduceret til “flygtning”. Men her frembyder flygtningepositionen også, ifølge Arendt, et nyt paradigme for international politik.

Det er dette paradigme, Giorgio Agamben følger op på i *Midler uden mål* (da. 2015, orig. 1996), og det fremstår som en nøgle til at forstå Erpenbecks begreb om grænsen:

“ Flygtningen skal anses for det, han er, nemlig intet mindre end et grænsebegreb, der fører til en radikal krise for nationalstaten og tillige gør det muligt at rydde banen for en efterhånden uopsættelig fornyelse af kategorierne. (s. 40)

Hvordan kan det være, at den flygtende er et grænsebegreb, hvis ikke det netop er, fordi han eller hun er defineret af grænserne? Agambens tanker afspejles i Schimanski og Wolfes forskellige betegnelser for grænsekrydsere: Skikkelser som, idet de krydser grænser, sætter både grænserne og deres egen identitet på spil (s. 153). Idet grænserne forflyttes, ændrer også subjektets rettigheder sig, alt efter hvilken kategori vedkommende tilhører. Det er netop en sådan ustabil position, huset i *Hjemsøgelse* oppebærer – det er en “institution”, forbundet med staten og altså grænsen – en position, der sættes på spil af de mennesker, der drives igennem den, idet grænse og ikke-grænse blandes sammen og opløses. Doris er denne bevægelses nulpunkt.

Hvis man læser Agambens bemærkning om flygtningen – at denne er en tærskelfigur, der må danne grundlag for en omvurdering af såvel statsvæsen som men-

neskerettigheder – i forlængelse af “Pigen”, så åbner det Doris’ tanker om sommerhuset yderligere. Den sidste sætning i citatet anfører, at det at kende “noget her i verden” er nok til ikke at være “kommet til det fremmede sted endnu”. Måske er det først og fremmest et barns tanker, men udsagnet rummer også en anden form for tilhørighed: en midlertidig, omskiftelig, ikke-identisk forbindelse til verden, hvor kategorier som “nation”, “race”, “køn” og deslige ikke er udslagsgivende, ja, en anerkendelse fra Erpenbecks side af flugten og af *hjemløsheden*, i dette tilfælde påtvunget og dødbringende, som den centrale erfaring i moderne tysk historie – en erfaring, som Heimat ikke længere kan eller bør forstås uden.

V. Forfatterinden og Besøget

Tænkemåden går igen i alle kapitlerne i *Hjemsøgelse*, men ud over “Pigen” er den tydeligst i “Forfatterinden”, om den østtyske Forfatterinde, der overtager huset efter Arkitektens flugt ud af landet, og i den efterfølgende “Den besøgende”, som handler om den gamle ‘sviger’-bedstemor, der kommer på besøg hos husets DDR-ejere. Hvor refleksionen over tilhørighed og national identitet i de tidligere kapitler har været fremført med en tydelig etisk brod, idet handlen med og den efterfølgende udryddelse af de jødiske naboer kommer til udtryk og benævnes i kapitlet om Doris (som bogen også er dedikeret til: Doris Kaplan), da er forholdene i de to nævnte kapitler yderligere forvansket af flugten og eksilet fra Nazityskland, efterfulgt af tilbagerejsen og arbejdet med at opbygge et socialistisk folkefællesskab. Passagerne om Forfatterinden skaber et centralt billede af Tysklands historie som forskellige jordlag, vekslende sedimenteringer, der tilsammen udgør en kompleks og ustabil helhed:

“ Der hvor det nye menneske skal begynde, må det vokse ud af det gamle. [...] Den nye verden vil æde den gamle, den gamle gør modstand, det nye og det gamle må leve sammen i samme krop. (s. 112)

Selvom den socialistiske utopi er at skabe en ny verden, er det den gamle, den vokser ud af – de bebor den samme (politiske) krop. Og alligevel opstår der uoverstigelige skel, hvoraf det største og mest afgørende er tiden. Selvom landskabet forbliver det samme, er det alligevel gennemboret af tid og af menneskenes liv og handlinger i landskabet. Derfor er kapitlet om Forfatterinden også optaget af det faktum, at en indsat borgmester i den okkuperede provins Posen under krigen skrev i sin dagbog, kort tid efter at byens jøder blev sendt væk med tog, at han “vil hjem”. Men dette hjem findes ikke længere; det er allerede aflåst i fortiden; “hjemme var forvandlet til selve den tid, der lå bag ham, Tyskland var for altid forvandlet til noget legemsløst, den tabte ånd, der hverken kendte til alle grusomhederne eller behøvede at forestille sig dem. H-j-e-m. Vent! Det varer ej længe” (s. 109). Med den massive udryddelse er alt, hvad der klæber til “Heimat,” fortærsket – det er ikke længere holdbart, ikke engang Goethe, selve indbegrebet af “tysk ånd”, i sig selv en metonymi for den tyske nation (eller for nu at sige det med Paul Celan, en “mester fra Tyskland”), hvis berømte digt “Vandrerens natsang” citeres til sidst. Og derfor skriver Erpenbeck om Forfatterinden, idet hun husker tilbage på tiden i eksil:

“ Jeg vil hjem, bare hjem, havde hun selv tænkt mange gange dengang og havde ovre fra Ural rettet sin maskingeværssalve af ord mod hjemlandet. Men selv nu, hvor hun ikke længere havde noget land at vende hjem til, men til gengæld kunne kalde hele menneskeheden for sin hjemstavn, gnavede tvivlen stadig i hende som en slags hjemve. (s. 109)

Forfatterinden, som er del af sin stats overklasse, indrammes af sit statspolitiske projekt, om end hun martres af tvivlens hjemlængsel; hun opstiller dialektikken mellem subjekt og institution, idet hendes visioner for et “nyt” samfund altid står i relation til det gamle, som hendes selvforståelse er konstrueret over. I direkte modsætning til dette står “Den besøgende”: Hun er vokset op på en gård og er livet igennem blevet kastet frem og tilbage mellem adskillige roller og forskellige hjem. Hun er, synes Erpenbeck at sige, endnu en arketypisk flygtning. Det er hendes alsidige erfaring, der gør hende til den i vores sammenhæng mest interessante personfigur i *Hjemøgelse*; for eftersom hun næsten altid har manglet et hjem, er hendes begreb om tilhørighed og identitet langt mere plastisk end de andre personfigurers. Hun har *altid* været på flugt, og hendes verdenssyn er præget af det:

“ Sandsynligvis, tænker hun, vil alle sætninger på et eller andet tidspunkt nå ud til alle og blive sagt af en eller anden på et eller andet sted, ligesom alt tilhører alle, når man er på flugt, for omregnet til livet var tingenes og menneskenes gang vel i bund og grund altid den samme som på en flugt. (s. 123)

Alt er altid flugt, tænker den Besøgende – og har hun ikke også ret i det? Hun er “polsk”, hun er “tysk”, men det har ikke hjulpet hende; markørerne er faldet af i takt med ændringerne af rigsgrænsen, og alt efter hvilke roller hun har måttet indtage. “[S]ince border-crossers are said to be crossed by the borders they cross – in an inverted, chiasmic (A-B/B-A) structure – migration can result in trauma”, skriver Schimanski i artiklen “Migratory Angels” (2019, 41), og den Besøgende er tydeligvis krydset af grænsen, samtidig med at hun selv har krydset den. Resultatet er en udviskning af forestillingen om en fast national identitet og samtidig en udviskning af forestillingen om et objektivt “Heimat”. “Når man er ankommet, er man så stadig på flugt?” spørger den Besøgende (s. 123) og relativiserer på den måde hele begrebsapparatet. For hvad er en flygtning, hvis alt er flugt? Det korte svar er måske: Bare et menneske, hvis rettigheder og liv står på spil, når grænserne – for stat, kultur, nation eller identitet – bliver fastlagt.

Disse refleksioner finder genklang i, hvad Seyla Benhabib skriver i *Exile, Statelessness, and Migration* (2018) om den jødiske identitets “udvidede mentalitet” (s. 32). Med den tysk-jødiske diaspora som eksempel viser hun, hvordan centrale tænkere på forskellig vis løbende har afhandlet positioneringen af deres egen identitet i forhold til (overvejende demokratiske) nationalstaters lovapparat. Her vender hun ideen om en etnisk-national identitet på hovedet: Den tyske kultur, som i første halvdel af det 20. århundrede aktivt bestræber sig på at udskille den jødiske, er dømt til at fejle, fordi tysk kultur også er jødisk kultur, efter århundreder med sammenfald. Alle kulturer er hybrider, skriver Benhabib. Følgelig bliver forsøget på at udestillere det “oprindelige” eller “autentiske” ren nationalistisk ideologi:

“ Au fond, all cultures are hybrid; it is only nationalist ideology that tries to freeze the living and self-contradictory flow that constitutes cultures by hierarchically organizing them into an official center, leaving an unofficial, homeless marginality to the so-called others. (s. 18)

Som en pendant til tilstandsbeskrivelsen af de stadige grænsedragninger i Erpenbecks roman er denne læsning slående; opmålingen af verden er også opmålingen af mennesker, og den resulterer, som Erpenbecks roman viser i selve sin komposition, i et sort hul i midten: den statsløse, grænseløse flygtning Doris, der nærmest er henvist til døden. Samtidig bærer romanens komposition og narrative stil præg af den grundlæggende kulturelle hybriditet, idet den stadige ændring af persongalleriet fremviser et stadig fornyet sæt af erfaringer, som er unikke for det enkelte menneske i dets øjeblik af historien. Det er en komposition og fortællestil, der er antiautoritær i sin grundpræmis.³

Det antiautoritære går igen i tankerne og refleksionerne i *Besøget*. Først i form af en frase, den *Besøgende* gentager i forskellige variationer – “Det er under alle omstændigheder bedre at være fremmed i det fremmede” (s. 128) – og i de sidste sætninger af kapitlet, hvor de mange lag af hendes erfaring, som indebærer en kontinuerlig uddrivelse fra alle tentative hjemsteder (og på den måde spejler det sedimentære Tysklands forskellige former), munder ud i en ny erkendelse af, hvad *Heimat* kan være:

“ På et eller andet tidspunkt lyder gongongen og kalder dem til bords. Så kommer barnet tilbage fra sit solbad nede på badebroen og nynner stille for sig selv, som hun har gjort det hele sit liv, lige siden hun var en lille pige. Og det må jo betyde, at man på en flugt kan tage det med, der ikke vejer noget, for eksempel musikken. (s. 131)

Musikken er tæt forbundet med erindringen. Så er vi tilbage ved Erpenbecks oprindelige påstand om, at “*Heimat*” er noget, der først konstitueres, når det er mistet; det bliver til, når det forsvinder, og holdes fast i erindringen.⁴ Men i samme øjeblik er det afsløret som noget kunstigt, en afgrænsning, der både er vilkårlig og sker på bekostning af menneskenes muligheder for at leve – i yderste konsekvens med industrielt folkemord til følge. Grænserne er i romanen perforeret af genstande, efterladenskaber og minder, der relativiserer det konstante og essentielle ved huset og staten; tidens indvirkning på stedet og alle de spor efter tidligere liv, der aflejres i landområdet, vidner om, at det i sidste instans ikke *tilhører* nogen. Disse rester og erindringen selv er fortidsfragmenter, der bryder op i nutidsperspektivet, ligesom de stadige perspektivskift og tidsspring igen og igen opløser “Tyskland” som en stabil, essentiel institution.

VI. Hinsides Tyskland

“Når huset står færdigt, kommer døden”, hedder det i et arabisk ordsprog. Erpenbeck bruger det som en af tre epigrafer til *Hjemsøgelse*, og måske kan vi ved at dreje ordsproget danne os et billede af, hvordan romanen opridses det tyske identitets-

problem: Hvis døden skal holdes fra døren, kan huset ikke bygges færdigt. Heimat er ikke noget fast og stabilt i romanen, men en række forskellige muligheder, der alle forbindes af deres foreløbighed. På samme måde er romanen selv – til trods for at den består af en afsluttet, næsten symmetrisk “helhed”, hvor prolog og epilog spejler hinanden – sammensat af fragmenter; hvert kapitel er et brud med det forrige, og alle beretter de om flugt, opløsning og forgæves forsøg på at fastholde det, der ikke kan fastholdes: tiden, hjemmet, erindringen.

Som nævnt er Heimat i Erpenbecks roman noget, der først opstår, når det mistes. For hvert nyt kapitel introduceres en ny personfigur, der altid allerede har mistet sit hjem og samtidig har overtaget det fra nogen andre; grænserne, både mellem dit og mit, fortid og nutid, det ene Tyskland og det andet Tyskland, er i kontinuerlig opløsning, og for hver ændring skifter rollebesætningen. Dette er romanens strukturelle princip, med forgreninger i Erpenbecks tænkning om identitet og tilhørighed. Modsat de personfigurer, der tilstræber en form for stabilitet og kontinuitet – Storbonden, Arkitekten og hans kone – er det erfaringerne hos dem, der altid har været på flugt og indirekte gennemskuer den ideologisk betonedede hulhed i begrebet om tidens (og med den identitetens og selvets) kontinuitet, der danner grundlag for Erpenbecks omvurdering af, hvad “det tyske” indebærer – nemlig dette, at flugten, fordrivelsen og eksilet er blandt de allermest centrale begreber i den moderne tyske erfaring, og at Tysklands historie i det 20. århundrede må anskues fra den flygtendes omskiftelige position.⁵

Det er også derfor, at Erpenbeck – som et sidste udtryk for grænsernes grundlæggende vilkårlighed, både som geografisk afgrænsning og som strukturerende princip for menneskenes selvforståelse – kan skrive sådan her i romanens epilog, hvor huset rives ned, og et nyt skal bygges: “Før der bliver bygget et nyt hus på samme grund, ligner landskabet for en kort stund sig selv igen” (s. 181). Denne landskabets ligegyldighed over for menneskenes aktiviteter er måske nok primært et objektivt faktum, en påmindelse om, at *al* den uret, romanen har fortalt om, *før* eller *siden* vil blive glemt. Men læst som sidste sætning i romanen *Hjemsøgelse* insinuerer denne ligegyldighed også, at heller ikke grænsen er holdbar som identitetsdannende princip, ja: at eksistens altid også er flugt, og at Tysklands historie ikke længere kan læses uden flugterfaringen. Følger vi den Besøgendes afsluttende tanker, er flugten og erindringen desuden uløselig forbundet med hinanden: Idet mennesket fordrives over en grænse, skabes der nye grænser både temporalt og mentalt, som en slags stadige påmindelser om dialektikken mellem subjekt og institution – påmindelser om, at ethvert hjemsted dybest set er midlertidigt.

Oversat fra norsk af Morten Visby

Noter

- 1 Erpenbeck er her beslægtet med nobelprisvinderen Olga Tokarczuk, som gennemgående tematiserer grænser og deres udviskning i sine romaner, jf. for eksempel *Kør din plov over de døde knogler* (2009, da. 2012), som foregår i et liminalt grænseland mellem Polen og Tjekkiet, hvor fortælleren Janina ignorerer grænsen efter eget for godtbeholdende – hun er “broingeniør” af erhverv.

- 2 En nærliggende parallel til Doris' skæbne findes i fortællingen "Max Ferber" i W.G. Sebalds *Die Ausgewanderten* (1992). Fortællingen er særdeles komplekst komponeret og indeholder en længere sekvens, hvor fortælleren læser Luisa Lanzbergs livshistorie. Hun var Max Ferbers mor, og hun skrev sin historie ned, efter at grænserne krydsede hende og ægtemanden. Som jøde i München i slutningen af 1930'erne ser Luisa sine egne rettigheder og muligheder forsvinde mere og mere, indtil det eneste, hun har tilbage, er erindringer, som til sidst kommer Ferber i hænde, forsinket og i brevform, efter at moren og faren er dræbt. Ferber selv er for længst flygtet til England, hvor han lever en liminal tilværelse i udkanten af Manchester, plaget af erindringer og sin tyske herkomst.
- 3 Dette perspektiv kan, som Kiley M. Kost bemærker i sin afhandling "Telling Deep Time", minde om den fragmentæstetik, Theodor W. Adorno skriver frem i sin filosofi, specifikt i *Minima Moralia*, hvor særlig stykket "Asyl für Obdachlose" rummer refleksioner over det at bo og over den splintring af bostedets enhed, der også klinger med i Erpenbecks roman.
- 4 Her vil det føre for vidt at dykke ned i musikkens betydning i Erpenbecks forfatterskab. Jeg henviser den nysgerrige læser til Heidi Harts artikel "The Musical Poetics of Witness" (2019), en analyse af de musikalske motiver i *Heimsuchung*.
- 5 Denne pointe videreføres i Erpenbecks senere romaner *Aller Tage Abend* (2012) (hvor den flygtende selv er romanens centrum) og *Gehen, ging, gegangen* (2015) (hvor den pensionerede eks-DDR-professor Richard bliver involveret i en stor gruppe nordafrikanske flygtninge og deres liv, og hvor flugten som livsprincip kommer til fuldtone eksplisitering i spillet mellem det "grænseløse" EU og de særdeles reelle grænser mod ikke-Europa). Også i Erpenbecks seneste roman, *Kairos* (2021), er grænseændringer helt centrale: Romanen omhandler et kærlighedsforhold mellem en voksen forfatter og en ung kvindelig studerende i de sidste år af DDR's eksistens. Idet staten går i opløsning, krakelerer også forholdet.

Litteratur

- Adorno, Theodor W. (2010): *Minima moralia. Refleksioner fra det beskadigede livet*, 2. udgave, overs. Arild Linneberg, Oslo: Pax Forlag.
- Agamben, Giorgio (2015): *Midler uden mål – noter til politikken*, overs. Søren Gosvig Olesen, Skive: Wunderbuch.
- Arendt, Hannah (2019): *Politikk i dystre tider*, overs. Agnete Øye, Oslo: Pax Forlag.
- Biendarra, Anke S. (2014): "Jenny Erpenbecks Romane *Heimsuchung* (2008) und *Aller Tage Abend* (2012) als europäische Erinnerungsorte", i Friedhelm Marx og Julia Schöll (red.): *Wahrheit und Täuschung. Beiträge zum Werk Jenny Erpenbecks*, Göttingen: Wallstein Verlag, s. 125-43.
- Benhabib, Seyla (2018): *Exile, Statelessness and Migration. Playing Chess with History from Hannah Arendt to Isaiah Berlin*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Chronister, Nedia (2021): *Domestic Disputes. Examining Discourses of Home and Property in the Former East Germany*, Berlin: De Gruyter.
- Eigler, Frederike (2012): "Critical Approaches to 'Heimat' and the 'Spatial Turn'", i *New German Critique* 115, s. 27-48.
- Erpenbeck, Jenny (2008): *Heimsuchung*, München: btb Verlag.
- Erpenbeck, Jenny (2012): *Aller Tage Abend*, München: Penguin Verlag.
- Erpenbeck, Jenny (2015): *Gehen, Ging, Gegangen*, München: Albrecht Knaus Verlag.
- Erpenbeck, Jenny (2018): *Kein Roman. Texte und Reden*, München: Penguin Verlag.
- Erpenbeck, Jenny (2012): *Hjemsøgelse*, overs. Maj Westerfeld, Aarhus: Turbine.

- Erpenbeck, Jenny (2021): *Kairos*, München: Penguin Verlag.
- Goodbody, Axel (2016): "Heimat and the Place of Humans in the World: Jenny Erpenbeck's *Heimsuchung* in Ecocritical Perspective", i *New German Critique* 128.43, s. 127-51.
- Hammond, Andrew (2018): "Lines of Conflict: European Borders in Fiction, 1945–2015", i *MFS Modern Fiction Studies* 64.2, s. 334-60.
- Hart, Heidi (2019): "The Musical Poetics of Witness: Two Anthropocene Journeys", i *Yale Journal of Music & Religion* 5.2, s. 8-21.
- Kost, Kiley M. (2019): "Telling Deep Time: Geologic Narration in German Fiction since 1945", ph.d.-afhandling, University of Minnesota.
- Larsen, Svend Erik (2007): "Boundaries: Ontology, Methods and Analysis", i Johan Schimanski og Stephen Wolfe (red.): *Border Poetics De-limited*, Hannover: Wehrhahn Verlag, s. 97-113.
- Kramer, Sven (2013): "Reconsidering 'Heimat': Jenny Erpenbeck's Novel 'Heimsuchung' (2008)", i Michael Gratzke, Margaret-Anne Hutton og Claire Whitehead (red.): *Readings in Twenty-First-Century European Literatures*, Bern: Peter Lang Verlag, s. 197-210.
- Mein, Georg (2014): "Erzählen und Erinnerung im Werk Jenny Erpenbecks", i Friedhelm Marx og Julia Schöll (red.): *Wahrheit und Täuschung. Beiträge zum Werk Jenny Erpenbecks*, Göttingen: Wallstein Verlag, s. 67-78.
- Müller-Funk, Wolfgang (2007): "Space and Border: Simmel, Waldenfels, Musil", i Johan Schimanski og Stephen Wolfe (red.): *Border Poetics De-limited*, Hannover: Wehrhahn Verlag, s. 75-95.
- Rosello, Mirielle og Wolfe, Stephen F. (2017): "Introduction", i Johan Schimanski og Stephen F. Wolfe (red.): *Border Aesthetics. Concepts and Intersections*, New York: Berghahn, s. 1-24.
- Schimanski, Johan (2006): "Crossing and Reading: Notes towards a Theory and a Method", i *Nordlit* 19, s. 41-63.
- Schimanski, Johan (2019): "Migratory Angels: The Political Aesthetics of Border Trauma", i Karina Horsti (red.): *The Politics of Public Memories of Forced Migration and Bordering in Europe*, Cham: Palgrave Macmillan Memory Studies, s. 37-52.
- Schimanski, Johan & Wolfe, Stephen F. (2017): "Intersections: A Conclusion in the Form of a Glossary", i Johan Schimanski & Stephen F. Wolfe (red.): *Border Aesthetics. Concepts and Intersections*, New York: Berghahn Books, s. 147-69.
- Schöll, Julia (2014): "Wörter und Dinge. Jenny Erpenbecks Text- und Objektästhetik", i Friedhelm Marx og Julia Schöll (red.): *Wahrheit und Täuschung. Beiträge zum Werk Jenny Erpenbecks*, Göttingen: Wallstein Verlag, s. 37-53.
- Schuchmann, Kathrin (2013): "'Die Zeit scheint ihr zur verfügung zu stehen wie ein Haus'. Heimat und Erinnerung in Jenny Erpenbecks *Heimsuchung*", i *Zagreber Germanistische Beiträge* 22, s. 53-69.
- Sebald, W.G. (1992): *Die Ausgewanderten. Vier lange Erzählungen*, Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch.
- Sebald, W.G. (2018/1995): *De udvandrede. Fire lange fortællinger*, overs. Niels Brunse, København: Gyldendal (Tiderne Skifter).
- Sebald, W.G. (2016): *Campo Santo*, overs. Judyta Preis og Jørgen Herman Monrad, København: Tiderne Skifter.
- Stone, Katherine (2018): "The mass rapes of 1945 in contemporary memory culture: The (gender) politics of metaphor and metonymy", i *European Journal of Culture Studies* 21.6, s. 707-23.
- Tokarczuk, Olga (2019): *Kør din plov over de dødes knogler*, overs. Hanne Lone Tønnesen, København: Gyldendal.